

**СУЧАСНІ РЕЦЕПЦІЇ
СВІТОГЛЯДНО-ЦІННІСНИХ
ОРІЄНТИРІВ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ**

колективна монографія

(за загальною редакцією кандидата юридичних наук Д.С. Луніна)

Полтава

Вощенко В.Ю.
кандидат філософських наук, доцент,
Національний університет «Полтавська політехніка імені Юрія
Кондратюка» м. Полтава, Україна

ГУМАНІСТИЧНІ ІДЕАЛИ В МЕТАФІЛОСОФІЇ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ

Метафілософію загалом розуміють як філософію про філософію, яка є осмисленням вчення про зміст та основу всього суцього. Її предмет охоплює мету, межі та методи філософії. Метафілософія є культурологічною саморефлексією в осмисленні проблем природи, людини та мислення. Це найвищий рівень пізнання світу, що відкриває недосяжні для науки та релігії онтологічні основи Всесвіту шляхом діалектичної логіки або феноменологічної редукції.

Метафілософією можна вважати просвітницькі погляди генія української культури Григорія Сковороди. Вже в ранній період своєї творчої діяльності Сковорода починає створювати філософію, яка, на його думку, повинна слугувати теоретичною основою для вирішення поставленої ним проблеми людини. На думку мислителя, філософія повинна бути тісно пов'язана з життям і розв'язанням суспільно-практичних завдань. Для створення своєї філософської концепції Сковорода використав ідейну спадщину минулого і спирався на досягнення сучасної йому науково-філософської думки епохи Просвітництва [4, с. 12].

Мислитель, поет і педагог Григорій Савич Сковорода – за визначенням Івана Франка, чи найпомітніший з усіх духовних діячів наших XVIII ст. – лишив глибокий слід в історії духовного розвитку українського народу.

І сьогодні гуманістичні ідеали та погляди Григорія Сковороди, його патріотизм, любов до людей праці, ідеї про вільний і всебічний розвиток людини багато в чому не втратили свого значення, є актуальними і корисними для виховання нащадків.

Сковорода був справжнім представником свого суперечливого та неспокоїного століття. В його творчості, де поезія часто перетворюється на рупор філософських ідей, а філософські трактати, в свою чергу, нерідко здійснюють і літературно-художні функції, уважне дослідження сучасника викриє соціальні й морально-психологічні конфлікти тієї далекої епохи, які не завжди (якщо врахувати своєрідну символічну мову Сковороди) піддаються легкому і цілковитому розшифруванню [7, с. 57]. Здається, чи не найближче до «розкодування» алегоричних і символічних текстів Сковороди підійшов уперше у своїй відомій симфонії Павло Тичина, проте у цьому творі він переосмислив образ славетного мислителя, наблизивши його до ідеологічних пошуків радянської доби.

Справді, в творчості Сковороди дивовижно переплітаються реальне і міфологічне. Проте головна тенденція все ж простежується завжди: це протест проти кріпосницького гніту, духовного поневолення людини, прагнення соціальної, майнової і правової рівності, мрія про вільну людину, її вільну працю і щастя. А також ідея «нерівної рівності» та її алегоричне вираження. В українській філософській думці по-різному аналізували особливості світогляду Сковороди, його гуманістичні ідеали та розуміння сутності й призначення людини [9, с. 80]. У ХІХ ст. погляди філософа розглядалися окремо від соціально-політичного життя того часу, оскільки акцент робився на високодуховні ідеали та людську самоцінність. Видатний мислитель зображався одинаком, диваком і містиком, який був далеким від будь-яких політичних справ. Зокрема, такої думки дотримувався Богдан Хашдеу, характеризуючи особистість філософа.

Правда, вже в середині ХІХ ст. з'являються поодинокі спроби по-іншому трактувати особливості світобачення українського Сократа та його творчу спадщину. Наприклад, Григорій Данилевський одним з перших намагається розглянути філософську систему Сковороди, його творчість у зв'язку з історичними та соціально-політичними умовами, що склалися на українських землях у другій половині ХVІІІ ст.: він бачив у Сковороді «людину суспільну, бійця нового віку». Захищала Сковороду від необґрунтованих, надуманих звинувачень у містицизмі і відомий історик та етнограф Олександра Єфименко.

Досить ґрунтовну критику поглядів на Григорія Сковороду тільки як на богословського філософа, який обмежувався виключно тлумаченням біблейських текстів і «очищенням віри», знаходимо в ряді наукових робіт Дмитра Багалія. В дослідженнях радянських філософів і літературознавців, зокрема Б. Деркача, А. Ніженець, Л. Махновця, І. Пільгука, П. Попова, М. Редька, І. Табачникова, П. Шкуринова та інших Григорій Сковорода розглядався як борець проти феодального гніту за правду та справедливість, захисник інтересів поневоленого класу.

Проте лише сучасна українська філософська думка подає справді об'єктивну оцінку світогляду та творчому доробку Григорія Сковороди.

Міцно зв'язаний своїми філософськими й літературними творами з епохою європейського та українського Просвітництва, Сковорода, як і багато його сучасників та ідейних однодумців, намагався дати відповідь на важливі світоглядні питання, які хвилювали тоді всю прогресивну суспільну думку [3, с. 45]. Передусім його цікавила проблема розвитку особистості, а відтак – і суспільства загалом, шляхи його раціонального і справедливого вдосконалення, моральний та естетичний ідеали, що найбільшою мірою відповідають і сприяють природному розвиткові і вічному й нестримному прагненню людини до прекрасного і доцільного.

В умовах назріваючого в другій половині ХVІІІ ст. соціального вибуху, що завершився Великою французькою революцією, яка стала могутнім фактором вивільнення людини від середньовічних оков,

догматичної церковної схоластики, сама вже постановка згаданих питань була досить показовою для ідейних пошуків великих гуманістів того часу [6, с. 58].

Світогляд Сковороди сформувався під впливом європейських просвітницьких ідей, античної філософії та української народнопоетичної творчості, що, природно, й визначило характер його філософії.

Як філософ Сковорода стояв загалом на позиціях пантеїзму. Він вважав, що природа є першоосною і першопоштовхом всього існуючого. На думку Сковороди, Бог існує як «внутрішній початок речей», «першопричина» всього суцього. Філософ виступає проти буквалістського розуміння сприйняття біблійних чудес, оскільки вони суперечать природній закономірності розвитку світу і людини. Він формулює концепцію «трьох світів»: макрокосмосу (що складається з багатьох малих світів), мікркосмосу (світ людини) і символічного (біблійного) світу. Логічним продовженням «трьох світів» є «дві натури» – видима й невидима. Перша – лише тінь вічного «древа життя», його тлінна оболонка, в той час як невидима натура є духом, тобто животворною основою вічно змінної природи у неперервному розвитку [10, с. 87].

У філософії Сковороди чітко простежується релігійна лінія. Виступаючи з критикою біблійних міфів, Сковорода водночас намагався розкрити символічний зміст багатьох біблійних притч, зробити їх «земними і людськими», зрозумілими простому люду. Будучи на рівні раціоналістичних і просвітницьких пошуків свого часу, мислитель славить могутність розуму, відзначає велику роль природничих наук у пізнанні світу, зокрема вчень Джордано Бруно і Миколи Коперніка [2, с. 19].

Головним у світогляді Сковороди, його стрижнем було вчення про самоцінність людини, з провідною ідеєю гармонійного всебічного розвитку особистості. Помітне місце в цій антропологічній концепції належало символі каміню як духовному центрові недосконалої, відкритої різноманітним зовнішнім впливам душі, яка, в кінцевому підсумку, повинна знайти себе саму.

Відома теза французького матеріалізму XVIII ст. про те, що людина не може бути щасливою, якщо її діяльність суперечить власному природному розвиткові (найповніше викладена Ж-Ж. Руссо в його творі «Еміль, або Про виховання»), була складовою частиною всієї соціально-політичної і морально-етичної думки епохи Просвітництва. Загалом поділяв цю тезу і Сковорода. Зазначимо тут, що багато суспільних явищ тогочасного життя в Західній Європі та в Україні (кріпосництво, панування церковної ідеології, гоніння на вільнодумних, нехтування елементарними правами людини) були в своїй визначальній суті однотипними, що не могло не позначитися на близькості основних гуманістичних й антропологічних концепцій [5, с. 11].

Розв'язання проблеми природного права людини на вільний розвиток, без врахування соціально-економічних відносин, закономірно виявило

свою теоретичну неспроможність, мало чим різнячись від усіляких утопічних і зрівнювальних теорій, так поширених у другій половині XVIII ст. Адже насправді люди зовсім не рівні у тому розумінні, що всі вони однакові перед природою [3, с. 46]. Ідеї про нерівну рівність Сковороди ґрунтувалися на визнанні відмінностей між людськими задатками та здібностями, темпераментами, характерами, фізичними особливостями тощо. Природні права однаковою мірою гарантовані усім людям, проте загальнолюдська рівність залишається утопічним ідеалом, який суперечить розвитку суспільства загалом.

Отже, мислителі XVIII ст., зокрема і Григорій Сковорода, осмислювали картину суспільного буття крізь призму рівності і свободи, що уявлялись природженою властивістю людини як вищого творіння природи. Все ж Сковорода далеко не в усьому поділяв гасло «Назад до природи», не приймав він і погляди раннього Просвітництва про те, що за своєю сутністю людина завжди лишається самотньою, ізольованою особистістю.

Для Сковороди передусім найважливішими є принципи здійснення правової і моральної свободи, яку він цінує понад усі блага і якій співає урочистий гімн.

Проголосивши своїм життєвим і філософським принципом «жребий с голяками», український мислитель ішов всупереч сумнозвісним «робінзонадам», що панували протягом усього XVIII ст. За винятком хіба що Руссо, більшість видатних тогочасних мислителів і письменників розглядала народ як інертний, пасивний феномен, якому необхідні мудрі вершители його долі.

Що ж до Сковороди, то він саме в народі шукав опору і «горючий матеріал» для своїх ідей, прагнув внести в його середовище чисті, благородні помисли.

Осмислення суспільних ідей тієї епохи засвідчує, що мислителі Просвітництва, поставивши в центр філософської проблематики природний розвиток людини, були людьми надзвичайно цілісними у своїй світоглядній позиції. Визначальним був традиційний погляд на природу і людину як на єдиний організм. Панівні натурфілософські концепції, як відомо, вбирали в себе і вчення про людину. Для періоду Просвітництва і раціоналізму весь світ, природа, хоч за своїми масштабами і уявлялись не відповідними людині та її внутрішній організації, але разом з тим вважалися загалом доцільними, розумними. Тому й життєвий, соціальний і моральний статус людини мусив збігатися з цією «розумністю». Лишалось тільки поширити цей раціоналістський принцип, цю «світову механіку» на всіх, зробити його здобутком більшості, і, отже, настане, як здавалося, загальне щастя. Саме в цьому плані думки Сковороди про розвиток людини йшли в одному руслі з провідними ідеями епохи Просвітництва, думками прогресивними і волелюбними, які стосувалися також смислу людського існування.

Сковорода був видатним філософом-гуманістом. Його творчість, починаючи з циклу «Сад божественних пісней» і кінчаючи останніми філософськими трактатами й листами, пройнята ідеєю людської рівності, любов'ю до «людей праці», тих, хто «в поті чола» заробляє свій хліб насущний, істинним патріотизмом. Філософ позитивно ставився до особи Богдана Хмельницького, називав його батьком волі, народним героєм.

Високі моральні якості людини, за Сковородою, це передусім результат істинного знання, це добрі вчинки людей, які ототожнюються з мудрістю, бо вона є джерелом всіх добродішностей.

Виступаючи на боці народу, Сковорода широко використовує народну творчість, порівнюючи її з тритисячолітньою піччю, що випікає і «неопально» зберігає своє багатство. Дослідниця Анастасія Ніженець посилений інтерес Сковороди до Біблії пов'язує з тим, що ця геніальна книга є цінним джерелом стародавнього фольклору. Завдяки поетичним образам і символам, на думку Сковороди, легше досягнути законів буття та пізнати найголовніше – істину. В передмові до збірки «Басни Харьковские» філософ розкриває роль художнього образу, живого, яскравого і зрозумілого, оскільки він витворюється за допомогою притч, басен, прислів'їв.

Починаючи з раннього періоду своєї творчості, вже у відомому циклі віршів «Басни Харьковские», Сковорода висловлює думку про необхідність для людини бути на «своєму місці», там, де вона найкраще може себе проявити. Але ж для цього людина спочатку повинна вивчити свою «натуру», пізнати себе. Багато хто з людей, говорить Григорій Сковорода, починають добрі справи, але ж не доводять їх до завершення саме тому, що це не відповідає їхній натурі (байка «Жаворонки»).

Людяності, скромності, чесності, благородству навчає філософ в байках «Ворона й Чиж», «Алмаз й Смарагд», «Голова й Тулуб (перша)», «Оленица й Кабан» та ін. Гідність людини в світі, розумна доцільність, простота – лейтмотив багатьох віршів поета. Проти хижацтва та дармоїдства спрямована байка «Пчела й Шершень». У написаній пізніше поетичній збірці «Сад божественних пісень», поряд з глибоко ліричними віршами про природу рідного краю («Сон», «Ах поля, поля зелені», «Ой ты, птичко жолтобоко»), є чимало поезій соціального змісту, а деякі з них мають виразну антимонархічну тенденцію. Так, в одному з них використовується символічний образ вихору, що розвіє несправедливий світ «царей й лиходеев».

Проти соціальної несправедливості, існуючої бюрократичної системи, що принижує людську гідність, спрямовано й основний пафос відомого вірша «Всякому городу нрав і права...»:

Петр для чинов углы пански трет,
Федька-купец при аршинѢ все лжет.
Тот строит дом свой на новѣй манѢр,
Тот все в процентах, пожалуй, повѢрь!

У філософії Сковороди людина своїм буттям і своїм ставленням до світу є невід'ємною частиною природи, її «мікрокосмосом». І все ж, незважаючи на свою «божественну» натуру, людина не лишається назавжди незмінною. За Сковородою, добро, мудрість, сердечна щирість, а отже – і щастя не існують у готовому вигляді, а створюються людиною в процесі життя, насамперед у процесі трудової діяльності. Мудрість – якість не вроджена, передусім це – життєвий досвід, який освітлює шлях людини. Цікавим є прагнення Сковороди обґрунтувати принцип єдності людини і природи як життя по «сродній» праці, в якій персоналізується «велике в малому».

Використовуючи аналогічний метод Сократа, де кожній тезі протиставлено антитезу, Сковорода в усьому бачить полярність явищ, їхню протилежну єдність («мір гинет й не гинет», «ложь в истине», «свет во тьме» тощо), що, по суті, визначає і ставлення людини до самої себе. Тому відоме сократівське «пізнай самого себе» у філософії Григорія Сковороди втілюється як прояв духовної свободи, вища духовна гармонія, де розум, дух завжди перемагають «ворожі духу» пристрасті.

Головним у житті людини вважав Сковорода принцип в діяльності за покликанням. Природжена схильність людей до тих чи інших занять, за Сковородою, найбільше допоможе їм розвинути індивідуальні якості лише тоді, коли люди займатимуться своєю улюбленою справою, до якої мають здібності, отже, творчо працюватимуть.

Сковорода вважав, що праця по «сродности», за покликанням принесе максимальну користь як окремій особистості, так і – врешті-решт усьому суспільству, коли людина поступово пізнає свою власну природу і не буде себе змушувати: «Отнять от души сродное ділание – значит ее лишити живности своен. Сія смерть есть люта». Разом з тим жадібність, користолюбство, невідповідність людини своєму життєвому призначенню, посаді згубно впливає на неї.

Морально-етичний ідеал людини у філософії Григорія Сковороди заснований на ідеї про те, що основою розвитку суспільства повинні бути чесність, мир, любов, дружба, праця, добро та справедливість. Філософ висловлював добрі побажання для поліпшення суспільства шляхом морального вдосконалення індивідів, що обов'язково має привести до позитивних результативних змін. Не можна також не помітити характерну особливість гуманістичних ідей Сковороди: звернення не до пануючої верстви, а до простого люду, щира проповідь у народі ідей особистої свободи, сродної праці, радості світосприйняття.

У науковій літературі про Сковороду (варто зауважити, що ще до ХХ ст. дослідників значною мірою цікавила унікальна особистість мислителя, ніж його творчий доробок, етичні та філософські погляди) звернено увагу на зв'язок ідейних міркувань українського мислителя та Епікура. Епікурейство Григорія Сковороди, посилення на славетного грецького філософа в обґрунтуванні концепції щастя як внутрішнього незворушливого спокою

(атараксії), без сумніву, мали позитивне на той час значення. Осмислюючи питань про зміст та сутність людського буття, український філософ вважає, що неминуче завершення життя людини не повинно викликати страху, оскільки той, хто прожив його чесно, має чисту совість.

Проте не складно відстежити і помітну відмінність у поглядах Епікура та Сковороди на щастя. Прагнення до розумної насолоди життям як збереження себе від страждань, природна мрія людини про душевну рівновагу, за Сковородою, повинні проявлятися через сродну працю. Що ж до Епікура, то він проблему щастя не пов'язував із значенням праці в житті людини та суспільства загалом.

У концепції самопізнання і самовизначення людини було закладено гуманістичний ідеал любові до людини, її духовної свободи. Пізніше ця ідея досить чітко окреслюється в антропологізмі Фейєрбаха, теорії «розумного егоїзму», ідеалістична сутність і теоретична цінність яких є важливою для розуміння проблем людського існування в сучасних філософських пошуках. Також не потрібно забувати, що ідея самопізнання, з акцентом на самозреченні аж до нехтування земними благами, аскетизм Григорія Сковороди так чи інакше були конфліктом, а інколи навіть і розривом з соціальною, ворожою «людській природі», дійсністю, своєрідним протестом проти існуючої у тогочасному суспільстві несправедливості.

Особисте життя Сковороди, його живе й образне слово мали вплив і на сучасників, і на прийдешні покоління. Від Сковороди бере свій початок нова українська література, нова філософська традиція – розгляд сенсу буття людини під кутом зору її внутрішньої свободи. Проте до розуміння концепції людини як «предметно-діяльної суспільної істоти» було ще далеко. Можна стверджувати, що причина психологічної, духовної драми Сковороди, особливо в останні роки життя, криється в неможливості на тому етапі історичного розвитку розв'язати теоретично і практично проблему гармонійно розвиненої особистості [7, с. 53].

Справді, мрія видатного українського мислителя про животворну працю по «сродности», що приносить моральне задоволення й естетичну втіху, і яка, за його словами, мусить бути «вінцем радості» й відповідати вільному творчому духові вільної людини, не могла на той час бути реалізованою. Безпорадними виявились також спроби розв'язати проблему людини й іншими діячами європейського Просвітництва. Добрі побажання, нерішучі заклики до «верхів» здійснити принцип рівного равенства і сродної праці легко паралізувались ще досить стійкою системою феодалних відносин. Тому в кінці життя Сковорода побачив марність своїх зусиль хоч якоюсь мірою реалізувати власні ідеї.

Але й сьогодні творчість Сковороди, його морально-естетичні ідеали багато в чому не втратили своєї життєвої сили. Ім'я філософа і поета-гуманіста, який так рішуче зміг протистояти існуючому тоді правопорядкові і протиставити йому своє розуміння добра й

справедливості, не забуто в наші дні [8, с. 37].

Сковорода застерігає майбутні покоління від імовірних трагічних наслідків для майбутнього людства, якщо воно знехтує елементарними, виробленими протягом багатьох століть і відповідними людській природі моральними нормами співжиття, пробуджує в людей тверду впевненість у неминучості перемоги добра над злом.

Характер «потоків творчого мислення» Сковороди, за висловом Павла Тичини, міцний сплав «логічного» й «морфологічного», прагнення відшукати найраціональніше, найдоцільніше застосування фізичних і духовних сил людини, проповідь «життєрадісної гуманності» здійснили значний вплив на нові покоління, починаючи ще з поетів-романтиків, Івана Котляревського, Петра Гулака-Артемівського, Григорія Квітки-Основ'яненка [1, с.273].

Своїм негативним ставленням до сучасної йому дійсності, нетерпимістю до світу визискувачів, до їхньої відверто споживацької, принижуючої людину культури, палкою мрією про країну, де панують рівність і свобода, Григорій Сковорода готував ґрунт для майбутньої справедливої боротьби за звільнення людини від поневолення, за створення необхідних умов для її всебічного гармонійного розвитку.

Отже, гуманістичні ідеали Григорія Сковороди відображалися в ідеях сродної праці, патріотизмі, любові до людей праці, вченні про вільний і всебічний розвиток особистості тощо. Філософія українського Сократа, його творчий доробок є неоцінним скарбом для вітчизняної культури та історії.

Список використаних джерел

1. Журба С. Ідея «філософії серця» Г. Сковороди у збірці Павла Тичини «Замість сонетів і октав». *Літератури світу: поетика, ментальність і духовність* : зб. наук. праць / голов. ред. А. В. Козлов. Кривий Ріг, 2014. Вип. 3. С. 270-278.
2. Іванова Т. Григорій Савич Сковорода та його «мистецтво жити». *Гуманістичні цінності світових цивілізацій і проблеми сучасного світу* : зб. студ. наук. праць. Кривий Ріг, 2016. Вип. 8. С. 18-20.
3. Ільїн В. Григорій Сковорода як відповідь на виклик епохи. *Шлях освіти*. 2011. № 2. С. 44-47.
4. Костюченко В. Григорій Сковорода – філософ, письменник, учитель, музикант, співець. *Дивослово*. 2012. № 11. С. 11-13.
5. Ларіонов П. Сковорода як гасло часу. *Освіта*. 2017. № 9-10. С. 11.
6. Малярєнко О. «Він – молодий, не зловлений світом, він – це свобода без меж...»: Григорій Сковорода. *Українська культура*. 2012. № 7. С. 56-59.
7. Ушкалов Л. Людина межі: Григорій Сковорода в рецепції Михайла Драгоманова. *Дивослово*. 2014. № 10. С. 52-58.
8. Мельник В. Григорій Сковорода – «національний філософ». *Вісник книжкової палати*. 2012. № 12. С. 35-36.
9. Чернишов В. Символічна теологія Г. С. Сковороди *Грані*. 2013. № 6. С. 78-81.
10. Чирка Л. Антропологічний аспект філософії Григорія Сковороди. *Грані*. 2013. № 5. С. 84-88